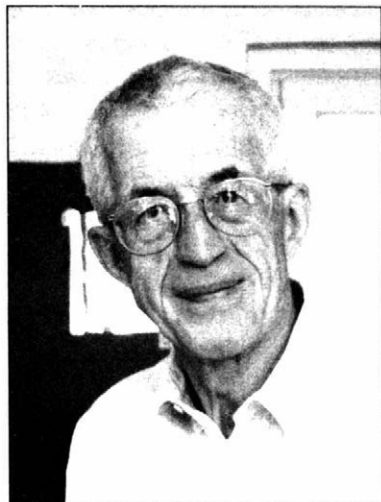

JUDr. Michalu Illnerovi k sedmdesátým narozeninám

Dne 19. května 2004 oslavil sedmdesáté narozeniny JUDr. Michal Illner, v letech 1993–2001 ředitel Sociologického ústavu AV ČR a od roku 1990 také člen redakčního kruhu a posléze redakční rady Sociologického časopisu/Czech Sociological Review.

Redakce JUDr. Illnerovi k životnímu jubileu gratuluje a děkuje za nemalou práci, kterou pro časopis vykonal. JUDr. Illner je editorem hned tří monotematických čísel SČ/CSR: o sociálně prostorových souvislostech české transformace (SČ 28 (4), 1992), o sociálním, ekonomickém a politickém kontextu příprav České republiky na vstup do Evropské unie (CSR 2 (1), 1994) a, zatím nejnověji, k urbánní sociologii (SČ 39 (2), 2003). Kromě toho, že Sociologickému časopisu/Czech Sociological Review výrazně přispěl jako autor a editor, je také nanejvýš kompetentním odborným posuzovatelem celé řady příspěvků, jejichž přesný počet již skoro ani nelze odhadnout.

JUDr. Michal Illner

Doktoru Illnerovi přejeme do dalších let pevné zdraví a mnoho (nejen) pracovního elánu. Rádi však předáváme slovo dvěma osobnostem, které s oslavencem pojí léta pracovních i osobních kontaktů. Prof. Jiří Musil příležitosti životního jubilea JUDr. Illnera využil k zamyšlení nad nadčasovým, ale zároveň nanejvýš aktuálním tématem přátelství. Prof. Harald Baldersheim z univerzity v Oslo poslal gratulaci v podobě osobně laděného ohlednutí za vědeckou spoluprací s jubilantem trvající od roku 1990 až do současnosti.

Zanedbávané téma: přátelství v soudobých společnostech

*Esej na počest JUDr. Michala Illnera**

To, že jsem zvolil pro dnešní příležitost méně obvyklé sociologické téma, má tři důvody. První je osobní, druhý je ryze sociologický a třetí zcela sobecký.

Osobní důvod je srozumitelný: chtěl jsem výběrem tématu naznačit, jak si vážím vztahu s Michalem Illnerem, co pro mne znamená jeho důvěra a jak je pro mne

* Tato esej je upravenou verzí příspěvku, který Jiří Musil přednesl na kolokviu pořádaném u příležitosti 70. narozenin JUDr. Michala Illnera dne 27. 5. 2004 v pražské Vile Lanna.

důležité vědomí, že budu-li něco potřebovat, poradit se s někým, mohu se spolehnout na to, že u něho nenarazím na nezájem a lhostejnost.

Druhý důvod je ryze profesionální, na výsost sociologický. Zdá se mi, že ve společnostech, kde se velká část manželství dříve nebo později rozpadne, kde stárne obyvatelstvo a rychle roste počet osaměle žijících lidí, stoupá počet lidí trpících depresemi, ale také rozsah agresivity uvnitř rodin, kdy je v rodinách stále méně dětí a kdy se zmenšuje význam příbuzenství, kdy roste soutěživost mezi lidmi a kdy se lidé příliš soustřeďují na úspěch, může přátelství paradoxně znovu nabývat na významu.

Třetí důvod je, jak jsem řekl, zcela sobecký. Předpokládalo by se, že budu hovořit o nějakém tématu spojeném se sociologií města. Rád však otevírám nová, pro mne neotřelá témata, protože se přistihuji při pocitu únavy a dokonce jistého nezájmu, mám-li mluvit o věcech, o kterých často přednáším, o kterých píšu a vůči kterým musím zachovávat rituály akademické odbornosti. To je zároveň prosba o shovívavost: to, co bude následovat, budou převážně jen poznámky udiveného čtenáře objevujícího neznámou oblast a také udiveného pozorovatele proměn světa, ve kterém žije. Ale již teď bezpečně vím, že jde o téma závažné a v soudobé sociologii zanedbávané.

V české sociologii je to nepochybně zcela okrajové téma. Ve Velkém sociologickém slovníku je alespoň krátké heslo, které poukazuje na širší okolnosti mizení role přátelství v tzv. moderních, silně vnitřně diferencovaných a kompetitivních západních společnostech. Tuším, že autorem hesla je Jan Keller.¹ Není tam však ani náznak úvahy o možnosti obnovy významu přátelství právě v důsledku vnitřních proměn našeho typu společností. Pokud je mi známo – ale mohu se mýlit – jediným českým pokusem o systematický pohled na přátelství jako sociologický fenomén byla stať Oty Kleina, tajemníka týmu Radovana Richty věnujícího se vědecko-technické revoluci, uveřejněná buď v roce 1968 nebo 1969 v Sociologickém časopise.² Kolega Klein se tématem nemohl dál zabývat, protože zahynul při autonehodě na cestě z Prahy do Paříže, těsně po sovětské okupaci v roce 1968.

Ale ani v zahraniční literatuře nepatří toto téma k významným, i když lze pozorovat, že právě v těchto letech dochází k zřetelnému obratu. Někdy je zajímavé, kdo k protagonistům takového obratu patří. Uvedu příklad, který dobře znám. V roce 1998 vydal „Demos“, anglický think-tank zabývající se základními problémy, před kterými stojí Velká Británie, svazek nazvaný „Good Life“, do kterého přispěli autoři jako je Geoff Mulgam, Will Hutton, Roger Scruton. Mezi autory byl také Ray E. Pahl, který je u nás znám jako významný urbánní sociolog, jenž zavedl koncept „urbánního manažerialismu“. Pahl studoval historickou geografii, zabýval se sociálně prostorovou strukturou měst, ale v posledních letech po vydání své knihy o životě lidí po úspěchu se začal věnovat mikrosociální změně a v souvislosti s tím roli přátelství. Do zmíněného svazku o dobrém životě přispěl krátkou, ale neobyčejně

¹ Keller, Jan 1996. „přátelství“. Pp. 874-5 in *Velký sociologický slovník II*. Praha: Karolinum (pozn. red.).

² Klein, Ota 1969. „Krise emocionality“. *Sociologický časopis* 5 (2): 129-49 (pozn. red.).

stimulující statí o „přátelské společnosti“. Tvrdí v ní, že od poloviny šedesátých let lze v ekonomicky rozvinutých zemích Evropy pozorovat dosud nevídaný růst klinických forem deprese, „že zkušenost lidí jako výrobců i spotřebitelů s tržním hospodářstvím není vcelku vzato nejšťastnější, za druhé, že existující formy spotřeby vedou k oslabujícím sociálním neduhům, a za třetí, že jednou z hlavních příčin deprese je nedostatek přátel..., úpadek sociální podpory“. A i když Pahl soudí, že obecně trh a vašeň konzumovat přátelství potlačují, existují podle něho známky toho, že může dojít k jeho obnovování. I když budeme i nadále žít v konzumní společnosti, přibude lidí, kteří pochopí, že potřebují přátele v životních krizích, jakými je smrt blízkého člověka, rozvod, těžká nemoc. Děti odcházejí z domova, rodiče umírají, partneři se rozcházejí, ale přátelé mohou pomoci zachovat lidem identitu a kontinuitu uprostřed životní vřavy. Zčásti lze toho dosáhnout vlastním úsilím, ale Pahl klade důraz na vytváření podmínek pro vznik přátelství. To bude záležet zejména na tom, jak budeme organizovat podmínky práce a zaměstnání. Pokud v tomto prostoru bude více důvěry a méně kontroly a regulace, budou vznikat podmínky nejen pro přátelství, nýbrž i pro přátelskou společnost.

Stížnosti na nedostatek přátelství v naší době nejsou, zdá se, ničím novým. Voltaire již v 18. století ve Filozofickém slovníku v hesle o přátelství napsal: „Cit přátelství byl mnohem vřelejší u Řeků a Arabů než u nás. Povědky o přátelství, jež si tyto národové vybábili, jsou obdivuhodné; my takových nemáme, na to jsme příliš suší.“ Ale zřejmě nešlo jen o povídky, ale i o vážné přemýšlení. Aristotelés vytvořil typologii přátelství, která je i dosud zajímavá. Rozlišil 1. užitelné přátelství, 2. přátelství pro radost, 3. přátelství v hlubokém slova smyslu. První dva typy jsou nedokonalé a jen třetí, ve kterém partneři obdivují dobrotu druhého, vzájemně oceňují přínos přátelství a mají radost z přítomnosti druhého, je přátelstvím v pravém slova smyslu. Podobně Cicero rozlišoval mezi povrchním přátelstvím, tj. vztahem mezi lidmi, které spojuje sobecký zájem, a hlubokým přátelstvím sobě podobných lidí co do povah a ctností (jak nesrozumitelné slovo dnes).

Ale co je vlastně přátelství? Definovat, kdo je přítel, je mnohem nesnadnější než definovat příbuzné nebo sousedy. U příbuzných lze přesně vymezit míru blízkosti nebo vzdálenosti, u sousedů je to obtížnější, ale přesto lze některá sousedství poměrně dobře definovat. Z toho, co jsem četl, se mi zdála nejpřesvědčivější odpověď Georga Simmela. Podle něho – kupodivu oddíl o přátelství je v jeho eseji „Tajemství a tajné společnosti“ v kompendiu „Soziologie“ – patří přátelství vedle manželství k těm vztahům, které se nevytvářejí kolem věčných zájmů, nýbrž jsou založeny „na celé šíři osobnosti“. Jde tu o absolutní duchovní důvěru. Tímto důrazem na Já, které nerozdělené a celé vstupuje do tohoto vztahu, se liší přátelství i od manželství, protože přátelství chybí to, co je tak důležité pro vztah manželský, tj. smyslnost. A je zajímavé, že Simmel viděl něco podobného jako Voltaire: rostoucí diferencovanost společnosti a lidí omezuje naši schopnost plné důvěry, „pravděpodobně má moderní člověk příliš mnoho toho, co musí skrývat, aby mohl mít přátelství v antickém slova smyslu, a pravděpodobně jsou dnešní lidé příliš individualizovaní, aby umožnili plné vzájemné porozumění.“

Je tedy zřejmé, že forma i obsah přátelství se měnily v závislosti na významu rodiny, postavení žen, na ekonomickém řádu a samozřejmě také na vzájemných vztazích tříd a vrstev a rovněž tak na ekologii rodiny a práce. V knize Rosemary Bliesznerové a Rebecca G. Adamsové *Adult Friendship*, která vyšla v Newbury Parku, Londýně a New Delhi v roce 1992, se o tom lze dočíst mnoho zajímavého.

V agrárních společnostech evropského středověku hrálo přátelství ještě významnou roli. Denní život probíhal nejen s rodinou, nýbrž s mnoha dalšími členy společenství. Existovala četná přátelství mezi lidmi odlišného pohlaví, odlišných tříd a úspěch nezávisel na sociální kompetenci. Postupné formování nukleární rodiny a proces civilizování v Eliasově smyslu začaly klást větší důraz na soukromí. Začala se také oddělovat sféra práce od sféry rodinné a všechny tyto procesy omezovaly i přátelství a vedly k formování přátelských vztahů po linii rodu, věku a tříd.

Podobná proměna se opakovala i v Americe. Tam po počátečních fázích osídlování, kdy velice důležitou roli hrála otevřenost, vzájemná pomoc, vědomí společenství mezi osadníky, začal růst puritanismus a ten vedl k omezování sociálních kontaktů, zejména žen.

Formy přátelství se na Západě výrazně měnily i v důsledku rozvoje obchodních a průmyslových společností. Obecně lze tuto změnu popsat jako pokles významu intimních lidských vztahů mimo rodinu. Začala se rovněž rozlišovat ostřejší přátelství založená na sympatii a citu od přátelství založených na zájmech, převážně obchodních. Nevedlo to ale k zániku přátelství, spíše k obecnému a ostřejšímu oddělení sfér obchodu, utilitárních zájmů a citových a přátelských vztahů.

Diskuse o tom, jak působí na přátelství jak průmyslové, tak i tržní společnosti, jsou dnes již poměrně bohaté a opírají se o výsledky empirických studií. Pokusím se je shrnout pomocí informací z citované práce R. Bliesznerové a R. G. Adamsové.

Většina prací poukazuje na oddělování životních sfér, které nevytváří nejvhodnější podmínky pro formování přátelství. Je také zřejmé, že přátelské vztahy jsou něčím zvláštním a jedinečným ve srovnání se vztahy příbuzenskými, sousedskými, pracovními a obchodními. Zdá se však, že právě proto si přátelství zachovalo důležitou roli i v životě lidí dnešních moderních společností.

Empirické práce také ukazují, že přátelství jsou založena na sociální stejnorodosti, především na stejnorodosti statusu a hodnot. Zde bych však chtěl poznamenat, že někdy společný zájem, koníček, stírá význam statusu a lidé z různých vrstev se stávají přáteli, protože mají společný zájem o sbírání známek, o pěstování zahrad apod. Ale je pravděpodobné, že sociální stejnorodost je v tomto ohledu důležitá. Shoda v hodnotách, sociálním postavení, vyjádřená konkrétním přátelským vztahem pak pomáhá formování identity lidí, vzájemnému zařazování, vzájemné pomoci. Zdá se, že přátelství lépe než byrokratické vztahy řeší netechnické úkoly, před kterými lidé stojí. Oblast rad, pomoci, útěchy je i v moderní společnosti prostorem, ve kterém je vedle rodiny nejúčinnější přátelství. Jinou otázkou je, zda moderní společnost vytváří podmínky pro existenci přátelství. Myslím, že moderní člověk potřebuje přátele, ale často je nemá nebo nemůže mít.

V poslední době se studuje rovněž vztah gender a přátelství. Většina prací

v minulosti se zabývala především přátelstvím mezi muži. Dnes se již ví, že přátelství mezi muži a ženami jsou odlišná, což má zřejmě kořeny v oddělování životních sfér mužů a žen v měšťanských společnostech. Pro některé ženy se přátelství v tomto typu společnosti stávalo důležitým i proto, že pro mnohé z nich nebyl dosažitelný ideál silného citového svazku v manželství.

O dnešní situaci přátelství u nás toho víme velmi málo. Pokusím se na základě nesoustavného pozorování naznačit stav věcí. Myslím, že už nepůsobí příliš významně oddělování životních sfér mužů a žen. Stačí pozorovat život na nějakém řeckém ostrově, nemluvě o životě v tradičním marockém městě. Soudím také, že toto oddělování životních sfér nebylo v české společnosti nikdy tak silně rozvinuté jako v některých zemích západní Evropy. Stačí vzpomenout na německé buršacké studentské spolky, na anglické public schools anebo i na staré anglické hospody či francouzská intelektuální sdružení. Nepochybně tady z hloubi historie působila židovsko-křesťanská náboženská tradice a s ní spojené životní formy.

Do značné míry je naše současná situace určována strukturálními změnami. Stále méně je rodin, kde žije společně více generací, kde jsou vzdálenější příbuzní, rodiny jsou stále menší, roste počet domácností o jedné osobě a dvoučlenné domácnosti jsou u nás dnes nejpočetnějším druhem tzv. censovních domácností, je jich více než polovina. Neobyčejně vysoký je počet vdov a roste i počet vdovců. Situace těchto osamocených mužů je velmi obtížná. Myslím, že R. E. Pahl má pravdu, když poukazuje na to, že jak struktura soudobých západních společností, tak i jejich silná kompetitivnost, nadměrné soustřeďování na status a na okázalý konzum vedou k tomu, že i mezi vnějšně úspěšnými lidmi je velmi málo těch, kdo jsou hluboce vnitřně spokojeni. A nejen to, rostoucí pocit osamělosti, který je pro mnohé lidi v takové situaci příznačný, nutně vede k psychickým potížím.

Přesto je patrné, že jak v našem typu společnosti, tak i na Západě vedle sil a strukturálních změn, které působí proti vzniku hlubších vazeb, existují již síly, které stimulují vytváření nepovrchních citových vztahů i mimo rodinu. To je podporováno tím, že se rozkládá formální rozčleňování společností podle gender rolí, příbuzenství, práce a snad i statusu. A navíc stále větší počet lidí podle mého názoru pocituje potřebu vymanit se z takového způsobu života, ve kterém jsou především v roli soutěžících, navzájem se srovnávajících a v podstatě stále neuspokojených. Hledají také vztahy založené na důvěře a na vzájemnosti. Snad by se dalo říci s kanadskou socioložkou Mettou Spencer, že hledají vztah, „ve kterém je člověk schopen být takovou osobou, jakou chce skutečně být“. Možná, že najdou-li tyto vztahy, budou i výkonnější a lépe připraveni na svět soutěže a nezbytné instrumentální racionality, která je součástí světa, ve kterém žijí. Představa, že lze přenést obecné principy přátelství do organizace společností našeho typu, je nerealistická, ale stejně nerealistická je pravděpodobně i představa, že může existovat dobrá a spokojená společnost bez existence těchto vztahů vzájemnosti.

Jiří Musil